

بررسی جامعه‌شناسانه‌ی اشعار محمد تقی بهار بر مبنای نظریه‌ی هانری لوفور

بهاره جلاپور^۱

چکیده

هانری لوفور^۲ به عنوان یک جامعه‌شناس مارکسیست و فیلسوف فرانسوی دارای آثار و نظریه‌هایی حول محور دیالکتیک، مارکسیسم، زندگی روزمره، شهرها و فضاها، اجتماعی است. هانری لوفور را باید اولین نظریه‌پرداز نظریه‌ی «تولید فضا» دانست. او در این نظریه فضا را محصولی اجتماعی می‌داند؛ حاصلی از مجموع روابط انسان‌ها با یکدیگر. محمد تقی بهار شاعری آزادیخواه و مردمی است که در بیشتر اشعارش به فضا سازی، رویکردهای گوناگون جامعه‌شناسی شهری و روستایی و تفکرات گوناگون سیاسی توجه کرده است. او شاعری است که در بیشتر اشعارش به فضا سازی، رویکردهای گوناگون جامعه‌شناسی شهری و روستایی و تفکرات گوناگون سیاسی توجه کرده است. در این پژوهش سعی شده تا با روش توصیفی-تحلیلی کاربردی نظریه‌ی جامعه‌شناسانه‌ی هانری لوفور در اشعار محمد تقی بهار نشان داده شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که نظریات هانری لوفور بیانگر پیوندی است میان فضای فیزیکی، طبیعت، فضای ذهنی، فضای اجتماعی و تخیل مرتبط با پدیده‌های حسی. چند اصل نظریه‌ی لوفور - که در دیوان بهار نیز وجود دارند- عبارتند از: فضاهای اجتماعی، حقوق شهروندی، جامعه و بستر فکری نویسنده، تصویرگری شهر، اختراعات و تولیدات.

کلید واژه‌ها: هانری لوفور، بستر فکری شاعر، محمد تقی بهار، فضاهای اجتماعی.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

bjalayer12@gmail.com
2. Henri Lefebvre

مقدمه

هانری لوفور، جامعه‌شناسی مارکسیست و فیلسوفی فرانسوی است. او «در دانشگاه سوربون فرانسه فلسفه خواند و اواسط دهه‌ی ۱۹۲۰ م. به مشرب رمانتیسم فلسفی (۱) گرایید. در همین دوران ارتباطی گذرا با دادائیس‌های (۲) پروتستان و پیوندی با سورتالیست‌ها (۳) برقرار کرده، نظریه‌پرداز حزب کمونیست شد. او در سال ۱۹۹۱ م. فوت کرد.» (باتلر، ۱۳۹۹، ص ۱۴) هانری لوفور را باید اولین نظریه‌پرداز نظریه‌ی «تولید فضا» دانست. او در این نظریه فضا را محصولی اجتماعی می‌داند؛ حاصلی از مجموع روابط انسان‌ها با یکدیگر. لوفور در واقع در مفهوم رایج فضا در علوم انسانی، تغییری بنیادی ایجاد کرد؛ چرا که: تعریف او از یک سو با مفهومی که دکارت برای فضا ارائه داده - که عبارت است از تعریف فضا در یک سیستم مختصات با ذکر عرض، طول و ارتفاع - مغایرت دارد و از سوی دیگر «فضا»ی لوفور بسیار گسترده‌تر است از اندیشه و تعریف یک شهرساز یا برنامه‌ریز شهری در باب تولید فضا.

لوفور سر منشأ فضا را نشئت گرفته از روابط انسانی (اجتماعی، اقتصادی و سیاسی) می‌داند؛ چرا که طبق قانون عمل و عکس‌العمل، مجموعه‌ی روابط، عادات و آداب اجتماعی افراد، در کنش و واکنشی متقابل شکل می‌گیرد.

از نظر لوفور در فضا نزاع‌هایی حاصل از اختلاف‌های طبقاتی به وجود می‌آید. اختلاف‌هایی که ریشه‌ی آن در تجمع ثروت نزد گروهی خاص از مردم است. پس فضا جنبه‌ی اقتصادی پیدا می‌کند و تبدیل می‌شود به جایی که دولت‌های صاحب سرمایه بر آن مسلطند. زمانی که نام دولت به میان می‌آید ناگزیر فضا، رنگ سیاست نیز به خود خواهد گرفت. پس در واقع می‌توان گفت از منظر لوفور فضا ناشی شده از محیطی که انسان‌ها کنار یکدیگر در آن زندگی می‌کنند و به فراخور محیط با هم ارتباط دارند.

با نگاهی به زندگی بشر از دیرباز تاکنون در می‌یابیم که انسان اولیه که در محیطی کاملاً طبیعی می‌زیست. کم کم به دلیل احساس نیاز، در جهت برآوردن حوائج خود در آن دست برد و آن را تغییر داد؛ در نتیجه **فضای اجتماعی** به وجود آمد. این فضا، خود به باز تولید خود در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مبادرت می‌ورزد.

روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی، از نوع کیفی و کتابخانه‌ای است. از آنجایی که

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمدتقی بهار بر مبنای نظریه‌ی هانری لوفور ۲۵۳۱۱۱

محمدتقی بهار شاعری آزادیخواه و مردمی است؛ در بیشتر اشعارش به فضا سازی، رویکردهای گوناگون جامعه‌شناسی شهری و روستایی و تفکرات گوناگون سیاسی توجه کرده است. از این رو می‌توان گفت مبانی نظری و تحلیل مربوط به جامعه و فضای محیطی، پیوند ساختار و متن نظریه‌ی لوفور و اشعار محمدتقی بهار دارای زمینه و ظرفیت کافی برای بررسی و تحلیل است. در این پژوهش سعی بر این است که با ارائه‌ی چهارچوبی آشکار، بازتاب و نمود نظریه‌ی لوفور، در دیوان ملک‌الشعرای بهار - که درون‌مایه‌ی اجتماعی، فضای شهری و روستایی دارد - بررسی شود. پس از آن نشانه‌های نظریه‌ی لوفور و کاربرد آن آشکار می‌شود. در این صورت می‌توان خلایقیت، نوآفرینی، ابعاد برجسته و ممتاز اجتماعی متن این دیوان را در حوزه‌ی این نظریه‌ی غربی نشان داد.

با توجه به اینکه آثار منظوم و منثور بر اساس این نظریه کمتر تحلیل شده، کاربرد این رویکرد جامعه‌شناسانه در مطالعه‌ی موردی اشعار کهن ضروری می‌نماید. انجام پژوهش‌های مرتبط بین نظریه‌های گوناگون جامعه‌شناسی و ادبی جهان، کاربردهای گوناگون مطالعه ادبیات درون مرزی و برون مرزی را نشان می‌دهد. انتخاب اشعار محمدتقی بهار به دلیل وجود نگرش‌ها و درون‌مایه‌های جامعه‌شناسی محیطی در اشعار اوست. در عین حالی که این مطالب با نگرش‌های فلسفی و جامعه‌شناسانه‌ی موجود در نظریات لوفور می‌تواند ارتباط برقرار کند.

پیشینه‌ی پژوهش

به نظر می‌رسد درباره‌ی موضوع این مقاله تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است؛ اما می‌توان به موارد ذیل به عنوان مهم‌ترین پژوهش‌های ادب فارسی که درباره‌ی «نظریه‌ی لوفور» انجام شده اشاره کرد:

۱. (وکیلی رباطی و فرهنگدفر، ۱۴۰۰) در مقاله‌ی «مطالعه‌ی تطبیقی شهر در آرزوهای بزرگ چالز دیکنز^۱ و تهران مخوف مرتضی مشفق کاظمی بر اساس نظریه‌ی فضای اجتماعی هانری لوفور» بیان کرده‌اند که: در رمان آرزوهای بزرگ، توجه به شهر، مدرنیته و بازگویی مشکلات اجتماعی زمانه، در قالب داستان عاشقانه مطرح گردیده؛ که این امر سبب بوجود آمدن شباهت بین این رمان و رمان «تهران مخوف» مشفق کاظمی شده است.

---

1. Charles Dickens

۲. (محمدی و اداک، ۱۳۹۹) در مقاله‌ی «تأملی در دیالکتیک امر اجتماعی و امر فضایی در پرتو آرای هانری لوفور»^۱ بُن‌مایه‌ای مفهومی برای ارتباط دادن پویس‌های جامعه‌ی شهری شده را با مناسبات سرمایه در اختیار گذاشته‌اند. آنها فضا را به مثابه‌ی چیزی که در روابط اجتماعی تولید و باز تولید می‌شود، وارد تحلیل اجتماعی کرده‌اند. نتیجه‌ی کار نشان می‌دهد که این نظریه و کارهای تجربی‌تر اخیر کسانی همچون دیوید هاروی^۱ از پتانسیل بالایی برای توضیح، تبیین اجتماعی فضا و تغییرات آن برخوردار است.

۳. (نیک‌فر و عالی‌زاد، ۱۴۰۰) در مقاله‌ی «تهران در آینه‌ی رمان: تأملی جامعه‌شناختی بر بازنمایی تهران در رمان‌های ایرانی» سه رمان: **نیمه‌ی غایب** اثر حسین سناپور (۱۳۷۸)، **تهران شهر بی‌آسمان** نوشته‌ی امیرحسین چهل تن (۱۳۸۰) و **عادت می‌کنیم** اثر زویا پیرزاد (۱۳۸۳) را بررسی کرده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این سه نویسنده به شکل مستقل یا به فضاهای خصوصی‌تر زندگی روزمره مانند: خانه (نظم نزدیک) پرداخته‌اند یا به فضاهای انتزاعی‌تری مثل معابر شهری - که در آن دخل و تصرف قدرت صورت می‌گیرد - (نظم دور) توجه نشان داده‌اند.

۴. (زمانی دهاقانی و دیگران، ۱۳۹۶) در مقاله‌ی «بازنمایی فضای اجتماعی شهری در ادبیات داستانی ایران معاصر» نمونه‌ی آماری‌ای ارائه داده‌اند که شامل ۲ نویسنده و ۵ اثر داستانی می‌شود و بررسی آن بر اساس نظر ۲۷ متخصص، با استفاده از روش دلفی (۴) صورت گرفته. مبنای روشی این پژوهش عین‌گرایی دیالکتیکی (۵) است.

این پژوهش‌ها به‌طور مفصل و منسجم با رویکرد به نظریه‌ی لوفور، شعر کهن را بررسی نکرده‌اند. از این‌رو نگارنده ترغیب شد تا با بررسی موردی یک اثر شعری، عناصر و اصول اساسی نظریه‌ی لوفور را در قالب نظم فارسی نشان دهد.

بیان مسئله

هانری لوفور در مورد مباحث دیالکتیک، مارکسیسم، زندگی روزمره، شهرها و فضاهای اجتماعی اظهار نظر کرده است. تحلیل لوفور از فضا مندی و زندگی روزمره، بزرگ‌ترین دست آورد و میراث او برای نحله‌ی مارکسیستی بود. آثار و نظریه‌های لوفور درباره‌ی فضا، زندگی

---

1. David Harvey

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمد تقی بهار بر مبنای نظریه‌ی لوفور ۱۳۹۷/۲۵۵

روزمره و شهری شدن باعث بهینه‌سازی و پیشرفت مطالعات فرهنگی و برنامه‌ریزی شهری در سطح جهان شده است.

لوفور با دیدگاهی انتقادی در بیشتر نظریه‌هایی با مضامین فضا، شهر و جامعه‌شناسی شهری و روستایی به نوگرایی و مدرنیته توجه داشته است. او در این راستا بر این عقیده بود که «اندیشه‌ی مدرنیستی درباره‌ی فضا تنها دو نوع را شامل می‌شود که عبارتند از: **فضای اول یا محسوس** که شامل عناصر مادی فضا است و می‌توان از آن نقشه‌برداری کرد. این بخش از فضا محصول رفتار، کنش و تجربه‌ی انسانی، فیزیکی و به لحاظ تجربی قابل اندازه‌گیری و توصیف است. **فضای دوم یا نامحسوس** که در اشکال ذهنی و شناختی ساخته شده، در قالب نظام نمادها و نشانه‌های فکری شفاهی و کتبی بیان می‌شود. به نظر لوفور این همان فضای غالب در جامعه است.» (لوفور، ۱۳۹۷، ص ۹۷)

در این پژوهش سعی شده که کاربست نشانه‌ها و اصول نظریه‌ی لوفور در اشعار محمد تقی بهار نشان داده شود.

مبانی نظری پژوهش

اصلی‌ترین بن‌مایه‌ها و مضامین فکری لوفور شامل رویکرد او به فلسفه‌ی مارکسیستی، تاکیدش بر مرکزیت تولید فضایی در راستای مقاومت علیه قدرت دولتی با در نظر گرفتن اهمیت زیباشناسی و خلاقیت در مبارزات برای تغییر زندگی روزمره می‌شود. به این ترتیب **حق به شهر** - که احساس تعلق به شهر است - و **حق تفاوت** که اهمیتی است که به تفاوت هر شهروند با دیگران داده می‌شود - نمونه‌های روشنی‌اند از این که چگونه درک عمیق نظریه‌ی اجتماعی لوفور موکول و متوقف است بر آگاهی از لایه‌های چندگانه و به هم پیوسته‌ی اجتماع. (لوفور، ۱۴۰۰) هانری لوفور در نظریه‌پردازی بین فضای فیزیکی، طبیعت، فضای ذهنی، فضای اجتماعی و تخیل مرتبط با پدیده‌های حسی ارتباط برقرار کرده است. نظریه‌ی لوفور از علوم مرتبط با ادبیات، جامعه‌شناسی، فلسفه، فضا و شهر تشکیل شده است؛ زیرا مبنای توجه او درباره‌ی موضوع فضای فردی و جمعی است.

فضای اجتماعی

لوفور چیزهایی از قبیل پول و تخیل را به عنوان سرمایه و جزئی مهم در پیوند با فضا و اجتماع تعریف می‌کند از نظر لوفور **فضای اجتماعی** در اثر تغییراتی که انسان، به عنوان یک واحد

هستی - اجتماعی، بر طبیعت و اطراف خود اعمال می کند به وجود می آید؛ همین فضا است که به اقتضای آن شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی یک جامعه تعریف می شود.

شهر

از نظر لوفور ارزش شهر بر گرفته و در پیوند با اعضا و پدیده های آن است؛ زیرا «وجود واقعی خود را از شبکه ها و گذرگاه ها، دسته ها و گروه هایی با روابط گوناگون می گیرد.» (Lefebvre, 1991, p85)

با در نظر گرفتن مبحث فضا بخصوص فضای اجتماعی می توان نتیجه گرفت که: «ارتباطات اجتماعی انتزاعات واقعی هستند که خارج از فضا هیچ گونه وجود خارجی ندارند و شهر بستر بروز آنها می شود. از این جهت، فضا از منظر لوفور تبدیل به یک زیربنا می شود که هم زمان حاصل رو بناهاست. در واقع شهر تبدیل به ماهیتی دوگانه می شود که در عین این که محصولی برای مصرف شدن است، وسیله ی تولید نیز به شمار می رود.» (و کیلی رباطی و فرهمندفر، ۱۴۰۰، ص ۶۸)

نقش جامعه در شکل گیری بستر فکری شاعر یا نویسنده

اجتماع، حکومت، شهر، عناصر درونی و بیرونی مرتبط با آنها برای ادیب یا نویسنده زمینه ای را مهیا می کنند تا اثر ادبی را فراهم کند. هر نهادی از کلیسا و مسجد گرفته تا مدرسه، دانشگاه و ادارات بر شخصی که در آن جامعه زندگی می کند تاثیر گذار است.

دیکنز درباره ی تاثیر ارتباط فضا و عناصر جزئی اجتماع بر ذهن ادیب می گوید:

«فضایی که میان من و آنها قرار داشت، گسترش یافته بود و دهکده ی باتلاقی ما در دورترین مسافت بود. این که من اکنون می توانستم در همان لباس های قدیمی مخصوص کلیسا باشم، در همان آخرین روز یکشنبه، به نظر ترکیبی از غیرممکن های جغرافیایی و اجتماعی و تقویمی می آمد. با وجود این، در کوچه های لندن، شلوغ از مردم به طرز حیرت آوری چراغانی شده در غروب آفتاب، نشانه های افسرده کننده ای از سرزنش هایی پیدا می شد که من به خاطرش، خانه ی محقر را به سمت جایی بسیار دور ترک کرده بودم.» (Dickens, 2003, P 193-194)

بررسی اصول نظریه ی لوفور در دیوان بهار

۱. فضای اجتماعی

به گفته ی فردریک جیمسون^۱ فضا و انسان با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند و «زندگی هر

---

1. Fredric Jameson

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمد تقی بهار بر بنیای نظری لوفور ۲۵۷۱۱۱

روزه‌ی ما، تجربه‌ی روانی و زبان‌های فرهنگی ما، امروز زیر سلطه‌ی مقوله‌های فضا هستند و نه مقوله‌های زمان». (Feredric, 1984, p 64)

حزب توده (۶) همگی جانب او بگرفتند بد کسی نیز که با توده همی یکسره شد (بهار، ۱۳۹۷، ص ۵۱۱)

لشگر شاه ز زنجان چو به تبریز رسید حزب خود مختار (۷) از جلفا بر قنطره شد (همان، ص ۵۱۱)

بیان دو مفهوم سیاسی حزب توده و حزب خودمختار در این ابیات، تفکرات اجتماعی و فعالیت‌های فردی حاکم بر جامعه‌ی زمان شاعر را نشان می‌دهد که به‌طور گسترده ذهن و زندگی مردم را تحت تاثیر قرار داده بود.

برای شاعر واقع‌گرا و اجتماعی همچون محمد تقی بهار فضای اجتماعی و جزئیات درون آن مهم و درون‌مایه‌ای اساسی برای اشعارش است.

بر وثوق‌الدوله نفرین کن که دادش امتیاز امتیازش ننگ مطبوعات طهران آمده (همان، ص ۲۷۶)

لاجرم خلق در افتند به جنگ طبقات زان میان جنگ جهانی بنماید منظر (همان، ص ۷۷۹)

شاعر به‌طور غیرمستقیم لابه‌لای متن شعر، از: اتفاقات جدید سیاسی و اجتماعی متأثر از وضعیت جامعه‌ی جهانی - همچون جنگ طبقات و ابزار مطالعاتی و اطلاع‌رسانی جدید مطبوعات - صحبت کرده است؛ به مفاهیمی که با مدرنیته پیوند خورده‌اند، اشاره می‌کند. جنگ طبقات نیز واژه و مفهومی مدرن و غربی است که به فرهنگ سیاسی و اجتماعی ایرانی راه پیدا کرده است.

۲. شهر

لوفور در تحلیل و نظریه‌پردازی درباره‌ی شهر به مدرنیسم (۸) توجه زیادی کرده است. او مدرنیاسیون شهر را با رویکرد به کالا نیز مطرح کرد. از نظر او وجود کالاهای جدید زمینه را برای شهری شدن فضا فراهم می‌کند؛ زیرا «رسانه‌ها و اتومبیل‌ها، فرهنگ کلان شهر مدرن را به همه‌ی مکان‌هایی می‌برند که به وسیله‌ی ناحیه‌بندی و جدایی کارکردی، ویژگی‌های شهری

۲۵۸// دو فصلنامه مطالعات تدریسی / سال سیم، شماره ۵۴، بهار و تابستان ۱۴۰۲

به خود می گیرند» (لوفور، ۱۳۹۷، ص ۴۶)

چق چق پای ستور و مهمه‌ی خلق   قر قر واگون و بوق و عرعر ماشین

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۵۵۳)

در این بیت پیوند جامعه‌ی سنتی و مدرن با در کنار هم قرار دادن الفاظ وسایل حمل و نقل قدیمی مانند: چهارپا و جدید مانند: ماشین نشان داده شده است.

و آن کس که کرد کار ادارات دولتی   سوزد به پشت میز جهنم روان او

(همان، ص ۲۱۸)

بنوشت به خون من خطت لایحه‌ای (۹)   خال سیهت لایحه را امضا کرد

(همان، ص ۵۲۳)

در این ابیات تاثیر مکان بر سازش، رفتار، سبک زندگی و امور اجتماعی نشان داده شده است که طی آن با تغییر فضای اجتماعی و ساختار حکومتی به واژه‌های ادارات دولتی و لایحه اشاره شده است که تغییر معنا پیدا کرده‌اند.

۳. حق شهر (حقوق شهروندی)

لوفور اصطلاح حق شهر را ابداع کرده است. «حق شهری» در نظریه‌ی لوفور عبارتست از: رفاهیات، آزادی فکری - عملی افکار و اعمال و ابراز عقاید و فعالیت‌های فردی و اجتماعی. تمام این موارد از جمله حقوق شهروندی یک فرد در جامعه است.

عاشقان را سر آزادی و استقلال است   کی ز پلتیک سر زلف تو پروا دارند

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۳۲۲)

هر طرف دست استعاده‌چیان (۱۰)   کاملاً توی کار می‌بینم

(همان، ص ۲۸۳)

از دمش در اعتدالیون فتاد   آنچه در دیوانگان از شور می

(همان، ص ۳۶۲)

صحبت سنجابی و کلهر (۱۱) چه شد   در بروجرد اغتشاش لر چه شد

(همان، ص ۵۸۳)

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمدتقی بهار بر بنیای نظریه‌ی هانری لوفور ۱۱۱/۲۵۹

کلمات استقلال، استعاده چیان، اعتدالیون و اغتشاش که در این ابیات بیان شده، مفاهیمی برای اعاده‌ی حقوق سیاسی و اجتماعی مردم در راستای زندگی بهتر هستند. ارزش‌های مدنی در قالب مبارزه و پایداری به دست می‌آیند. این نوع «مبارزه‌های انقلابی گروه‌های اجتماعی به حاشیه رانده شده برای مازاد اجتماعی، قدرت سیاسی و مرکزیت اجتماعی در زمینه‌ی حق شهری به مثابه‌ی آرزوهایی صریحاً شهری هستند.» (لوفور، ۱۳۹۳، ص ۶۰)

وقت لاتار مغازه است بود صبر حرام   دِ بیایید، که تنهاست در آنجا مادام

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۷۷۷)

بیان واژه‌ی «مادام» به عنوان یک «واژه‌ی فرانسوی به معنای خانم» بیانگر تغییرات فرهنگی و اجتماعی در راستای حضور بانوان ایرانی در جامعه است. همچنین بخشی از تفکرات فمینیستی را که در برگیرنده‌ی حقوق اجتماعی زنان است نشان می‌هد.

در کنار تمام این مفاهیم که جزئی از حقوق به شهر فرد هستند، در بیان معنی آن باید گفت که «حق به شهر مفهوم تکمیلی است و بیش از آن که بر حقوق بشر دلالت داشته باشد، به حقوق شهروندی اشاره دارد. حق به شهر الغای فرهنگ شهری را بر نمی‌تابد، مقابل راندن افراد به حاشیه‌ها می‌ایستد، آفرینش فضاهای جدید را -چه از زاویه‌ی معماری و چه از زاویه‌ی شهری- در برمی‌گیرد.» (بیتر و وبر، ۱۳۹۹، ص ۱۲)

خان نایب نیز می‌باید سخت   کآمدستم از اروپا سوی ری
بهر ایران علم و فضل آورده‌ام   تا شوند از فیض من اموات حی

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۳۶۲)

در این ابیات نیز در راستای پیشرفت فضای ایران با ارسال افراد به فرنگستان، فضای تقلید از اروپا جهت تدارک امکانات بیشتر دیده می‌شود.

۴. جامعه و بستر فکری نویسنده

شب شد و باد خنک از جانب شمران وزید   ابر، فرش برف ریزه بر سر یخ گسترید

(همان، ص ۴۳۶)

جامعه و بستر فکری نویسنده در محیط‌های گوناگون تغییر می‌کند. شاعر، تم و زمینه محیطی خود را برای درون‌مایه‌ی شعر به کار می‌گیرد. در این شعر جامعه‌ی روستایی و بیلاقی

۲۶۰ // دو فصلنامه مطالعات تداومی / سال بیستم، شماره ۵۴، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- که نزدیک به فضای شهر تهران بوده - ترسیم شده است. طبیعتاً ذهنیت شاعر، فضای شعر را از شهر و تمامی فضاهای اجتماعی بزرگ‌تر دور می‌کند.

گشته خالی کوچه و بازار از آیند و روند بر گدا کرده نگاه استارگان با زهر خند

(همان، ص ۴۳۷)

در این بیت فضای متفاوت و خالی از افراد، نویسنده را برای تخیل روزمره و ذهنیت‌سازی از طبیعت آماده کرده است.

لوفور در نظریه‌ی تولید فضا به عنصر **باز تولید** توجه نشان داده. بدین ترتیب که تمام نهادهای اجتماعی (خانواده، آموزش و پرورش و...) به نوعی در خدمت حفظ منافع نظام حاکم هستند و در واقع مروّجین، القا و باز تولیدکنندگان آرمان‌های حکومت به شمار می‌آیند. (لوفور، ۱۳۹۳) پس اگر خواسته‌های نویسنده یا شاعر با حکومت در تضاد باشد جای تعجب نخواهد بود که با متون یا ابیات اعتراضی روبرو شویم:

ساقی بیا که کج کلهان راست قامتند رندان روزهدار به کلی سلامتند

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۴۷۷)

بیان عناوین افراد خاص مانند ساقی و کج کله در این بیت باعث شده است که فارغ از زمان و مکان در بطن متن جلوه‌ی جامعه کهن و نو در شعر فهمیده شود. نگاه انتقادی در این بیت وجود دارد که با پرخاش و ناسزای مضمّر، به شیوه‌ای رندانه بیان شده است. پیداست که وضعیت اجتماعی با ایده‌آل شاعر متفاوت است. دلیل این تضاد ناراستی و وجود مشکلات در فضای فرهنگی جامعه‌ی شهری است. همان فضایی که در واقع باز تولید ایدئولوژی حامی منافع حکومت است.

زهی کبوتر سپید آشتی که دل برد سرود جان فزای او

(همان، ص ۶۵۶)

کبوتر سپید آشتی تصویرسازی از تخیل ساده‌ی رایج در ذهن شاعر از عناصر مفهومی موجود در فضای اطرافش است.

کلنگ سان دژ پرنده بنگری به هندسی صفوف خوش نمای او

(همان، ص ۶۵۵)

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمد تقی بهار بر بنیای نظریه‌ی هانری لوفور ۳۶۱۱۱۱

در این بیت به طور نمادین هواپیما به کلنگ (درنا) تشبیه شده؛ عنوان دژ پرنده به آن داده شده است.

آنچه آرم به زبان راز دل ایران است   بو که اندر دل یاران کند این راز اثر

(همان، ص ۷۸۰)

در این بیت بهار عبارت «راز دل ایران» را بیان کرده است. ایدئولوژی حاکم بر فضای اطراف شاعر مبحث ایران و حل مشکلات جامعه و میهن است. همچنین واژه‌ی «راز» به فضایی تعلق دارد که در آن آزادی بیان نیست.

هان ای ایرانیان ایران اندر بلاست   مملکت داریوش دست خوش نیکلا (۱۲) است^۱
مرکز ملک کیان در دهن ازدهاست   غیرت اسلام کو؟ جنبش ملی کجاست؟

(همان، ص ۳۸۳)

در این بیت که به حمله‌ی روسیه به ایران اشاره شده شاعر سعی دارد تا در راستای آگاهی بخشی سیاسی به مردم گام بردارد، به آنها یادآوری کند که ملک ارزشمند ایران زمین در سایه‌ی ضحاک زمان اندر بلا گرفتار آمده....

۵. تصویرگری شهر و فضای اجتماعی

وز در بوشهر قطاری دگر   وصل کند فارس به بحر خزر

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۶۱۹)

پیشرفت و تغییر در فضای زیست‌محیطی و راه و ترابری وطن که تغییرات کشوری را نشان می‌دهد، در بیت منعکس شده.

شوفر را گفت در گرما چنین سیر   برای چرخ‌ها خوبست یا خیر

(همان، ص ۶۶۵)

شوفر نیز اندر آن فرصت به ماشین   فشانند آب خنک در جوی پایین

(همان، ص ۶۶۵)

دمنده کشتی کلگای زیبا   به دریا چون موتور بر روی هامون

(همان، ص ۷۵۹)

صبح برجسته زجا کارگران از پی کار زیر پا واگن برقی و توکل در سر

(همان، ۱۳۹۷، ص ۵۶۲)

در این ابیات اشاره به واگن، شوفر، ماشین، موتور و واگن برقی تغییرات فضایی و اجتماعی در سطحی وسیع را در محیط شاعر و کشور نشان می‌دهد و بیانگر آن است که اوضاع جامعه با سابق فرق کرده. در عین حال وجود واژه‌ی «توکل» مبین پیوند افراد با دین است.

با چنین حال شد اندر صف ارتشتاران که وطن دستخوش دشمن یغمایی بود

(همان، ص ۶۸۷)

بازتاب مشکلات و حوادثی که ایران درگیر آن بود در این بیت بیان شده است. محیط

اطراف شاعر به طور گسترده جریان ذهن نویسنده را در اشعار نشان می‌دهد.

۶. اختراعات و تولیدات

در اشعار بهار نقش نوآوری و اختراع کالاها در پیشبرد بهتر امور، تغییر فضای محیط

شخصی و اجتماعی به چشم می‌آید. در شعر او و بسیاری از شاعران مشروطه همچون فرخی یزدی، لاهوتی و عشقی به ابزار و اختراعاتی که در آن سال‌ها به تازگی از اروپا به ایران وارد شده بود، اشاره‌های فراوانی شده است. لوفور تولیدات و نوآوری‌های این چنینی را در بوجود آمدن فضای اجتماعی شهری کاملاً موثر می‌داند؛ تولیداتی که از کار چند وجهی، چند معنایی و هنرگونه برآمده‌اند. (لوفور، ۱۳۹۳)

نیز نارنجکی به کار افتاد زین خبر کار خصم زار افتاد

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۵۷۰)

در این بیت به ابزار جدید جنگی - یعنی نارنجک - اشاره شده است.

برای یاریش آمد ز محور هواپیما به هفتاد و به هشتاد

(همان، ۱۳۹۷، ص ۵۰۵)

هواپیما به عنوان اختراعی جدید برای یاری‌رسانی و سرعت‌دهی معرفی شده است. پذیرش

این ابزار در فضای اجتماعی، مرکزی را در اجتماع و فضا نشان می‌دهد که این ابزار و «مؤلفه‌هایی را که آن‌ها را می‌سازند هم چون کالاها، سرمایه و اطلاعات را به خود جذب می‌کنند.» (لوفور، ۱۳۹۵، ص ۳۷) یعنی سایر کالاها و عناصر وابسته به این ابزار، سبب آگاهی پیدا کردن جامعه و

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمدتقی بهار بر مبنای نظریه‌ی هانری لوفور ۳۶۳۱۱۱

افراد در فضای شهری و روستایی از مفاهیم و عناصر وابسته به آنها می‌شوند.

رنگ زرد من و اشاره‌ی دوست قوّه‌ی برق و کهربا باشد

(بهار، ۱۳۹۷، ص ۲۰۸)

اشاره به اختراعات، جزئی از دانش فرآیند مولدی در نظریه‌ی لوفور هستند که این دانش، «عام‌ترین فرآورده‌ها یعنی فضا را وارد هستی اجتماعی می‌کند.» (لوفور، ۱۳۹۵، ص ۳۷) بنابراین فضای نوآوری‌ها به وجود می‌آید. در این بیت از واژه‌ی «برق» به عنوان این فرآیند نام برده شده است.

نتیجه‌گیری

در هر اثر ادبی، فضا و اجتماع به مثابه سازه و نیروهای مسلط بر آن هستند. در بعضی آثار گاه به صورت علنی و زبانی نام آنها بیان می‌شود و در بعضی به صورت نهفته و در پیوند با مفاهیم به این عناصر اشاره می‌شود. درونمایه‌ی دیوان بهار عبارت است از: زندگی اجتماعی شهری یا روستایی، اصول زندگی روزمره، از خود بیگانگی، مدرنیته، زندگی شخصی، سیاست، حکومت، امور اجتماعی جاری جهان همراه با تحلیل فضاهای اجتماعی داخلی و خارجی. این اندیشه‌ها بن‌مایه‌های برجسته‌ی شعر او هستند که در آن: جوامع مدرن و سنتی، زمان کهن و جدید به یکدیگر پیوند داده شده‌اند. جنبه‌ای از نظریه‌های هانری لوفور مبنی بر: **پیوند میان فضای فیزیکی با سازه‌های ذهنی، فردی و اجتماعی**، در شعر محمدتقی بهار وجود دارد.

در دوران مشروطه که فضای ایران درگیر هرج و مرج دینی و سیاسی بود با تاثیرپذیری از فرهنگ اروپایی و پذیرش ابزارآلات آنها دچار دگرگونی در فضا شد. در نتیجه‌ی این تحولات کلی اجتماعی، تغییراتی در زندگی روزمره و اجتماعی شاعر و اطرافیانش به وجود آمد که بیشتر این تحولات در پیوند با نوگرایی و مدرنیزاسیون تعریف می‌شوند.

چند اصل نظریه‌ی لوفور در اشعار محمدتقی بهار برجسته است که در کاربست این نظریه

می‌توان آنها را به شرح زیر بررسی کرد:

۱. **فضای جامعه:** جامعه‌ی ایران آن زمان تلفیقی است از جامعه‌ی کهن و مدرن. بهار

لابه‌لای متن اشعار، حقایقی را از ایران بیان می‌کند که آنها حاوی اطلاعاتی درباره‌ی علم

مردم‌شناسی، ایران‌شناسی و جامعه‌شناسی آن زمان هستند.

۲. **فضای شهری:** در دیوان بهار علاوه بر نشان دادن پیشرفت جامعه، به مسائل روزمره و درگیری‌های رایج سیاسی عموم مردم و شاعر نیز پرداخته شده است.

۳. **بستر اصلی فکر شاعر:** این بستر در اشعار بهار بازگویی مشکلات جامعه است. مسائلی که از یک سو آسیب رسانند و از سوی دیگر عامل تحوّل نگرش و سبک زندگی و فرهنگ مردم هستند. در عین حال می‌توان گفت بستر تفکر حاکم بر اشعار بهار متشکل است از پرداختن به فضای جاری در اصول زندگی روزمره، از خود بیگانگی و مدرنیته. اندیشه‌های ادبی - دینی سنتی با اندیشه‌های ادبی - دینی مدرن در این دیوان پیوند خورده و در بیشتر اشعار دیده می‌شود.

دیگر نشانه‌های برجسته‌ی مطابق با نظریه‌ی هانری لوفور در دیوان اشعار محمدتقی بهار عبارتند از: حق شهر، تصویرگری شهر و فضای اجتماعی و اختراعات و تولیدات. برجسته‌ترین عنصر فکری در این نظریه فضای شهری است که این عنصر در اشعار بهار با مواردی کلیدی همچون: حقوق افراد، پیشرفت فرهنگ و زندگی شهر، نوآوری‌های کالا و ابزارآلات، رفاهیات شهر و مسائل شهری مربوط به جامعه‌ی اروپایی نشان داده شده است. در واقع می‌توان دیوان بهار را به عنوان نمونه‌ای جهت: نشان دادن پیوند میان فضای فیزیکی، طبیعت، فضای ذهنی، فضای اجتماعی و تخیل مرتبط با پدیده‌های حسی در نظر گرفت.

پی‌نوشت

(۱) رمانتیسم فلسفی: مکتبی که بین فیلسوفان آلمانی به وجود آمد و در مقابل عقل‌گرایی اروپایی قرار گرفت. (سیدحسینی، ۱۳۸۵، ص ۳۸)

(۲) دادائیسیت: مکتبی پوچ‌گرا و هیچ‌انگار است که نوع اروپایی آن به رهبری تریستان تزارا شکل گرفت. (بیگزبی، ۱۳۹۹، ص ۱۱)

(۳) سوررئالیست: یکی از جنبش‌های هنری قرن بیستم به معنای گرایش به ماورای واقعیت یا واقعیت برتر بوده است. (ثروت، ۱۳۸۵، ص ۳۶)

(۴) روش دلفی: براساس رویکرد پژوهشی جدلی یعنی: نظریات (ایجاد عقیده)، پادنظر یا آنتی‌تیز (عقیده مخالف) و نهایتاً ساخت سنتز (توافق و اجماع جدید) شکل گرفته است که در پی آن نظریه‌ای جدید ایجاد می‌شود. به اعتقاد هلمر دلفی ابزار ارتباطی سودمندی بین گروهی از خبرگان است که فرموله کردن آرای اعضای گروه را آسان می‌کند. (Helmer, 1977)

بررسی جامعه‌شناسی اشعار محمد تقی بهار بر بنای نظریه‌ی لوفور ۱۳۲۵

(۵) عین‌گرایی دیالکتیکی: از میان دو مفهوم سوژه (ذهن) و ابژه (عین)، عینیت حالتی از شناخت است که در آن تمنیات، عواطف و داوری‌های ارزشی وجود ندارد که مانع رسیدن به حقیقت عینی بشود. (کدورف، ۱۳۶۱، ص ۵۹)

(۶) حزب توده: سازمان اصلی چپ‌گرا در تاریخ معاصر ایران است. (لغت‌نامه‌ی دهخدا)

(۷) حزب خود مختار: حزب پیشه‌وری حکومت ملی آذربایجان است که در سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۵ در آذربایجان حکومت مستقل تشکیل داده بودند. (لغت‌نامه‌ی دهخدا)

(۸) مدرنیسم: مکتب تجددگرایی یا نوگرایی است؛ به معنای: استفاده‌ی انسان از دانش، فناوری و توان تجربی برای تولید، بهبود و تغییر محیط خود است. (احمدی، ۱۳۷۷، ص ۲۸)

(۹) لایحه: طرح قانونی که از طرف دولت برای تصویب به مجلس فرستاده می‌شود. (فرهنگ معین)

(۱۰) استعاده‌چیان: بازداشت‌کنندگان. (لغت‌نامه دهخدا)

(۱۱) ایل سنجایی: یکی از ایل‌های کورد ایران در استان کرمانشاه است.

ایل کلهر: یکی از بزرگ‌ترین ایل‌های کورد ایران و از کهن‌ترین طوایف غرب ایران است. (لغت‌نامه‌ی دهخدا)

(۱۲) نیکلا: نیکلاس دوم، واپسین تزار روسیه.

منابع

۱. احمدی، بابک (۱۳۷۷). *مدرنیته و اندیشه‌ی انتقادی* (چاپ اول). تهران: مرکز.
۲. باتلر، کریس (۱۳۹۹). *آنری لوفور: سیاست فضایی، زندگی روزمره و حق به شهر* (چاپ اول). ترجمه: نریمان جهان‌زاد. تهران: همشهری.
۳. بهار، محمد تقی (۱۳۹۷). *دیوان اشعار. گردآوری: سید محمود فرخ خراسانی*. به کوشش: مجتبی مجرد و سید امیر منصوری. تهران: هرمس.
۴. بیتر، سابین؛ وبر، هلموت (۱۳۹۹). *خودگردانی یا آنری لوفور در بلغراد جدید* (چاپ اول). ترجمه: حیدر خسروی. تهران: همشهری.
۵. بیگزبی، سی.و.ای (۱۳۹۹). *دادا و سوررئالیسم* (چاپ یازدهم). ترجمه: حسن افشار. تهران: نشر مرکز.
۶. ثروت، منصور (۱۳۸۵). *آشنایی با مکتب‌های ادبی* (چاپ اول). تهران: سخن.
۷. دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*. تهران: سیروس.

۸. زمانی دهاقانی، مجید؛ معدنی، سعید؛ بهیان، شاپور؛ آقاچانی، حسین (۱۳۹۶). بازنمایی فضای اجتماعی شهری در ادبیات داستانی ایران معاصر. مطالعات جامعه‌شناختی شهری. دوره ۷، شماره ۲۴، صص ۲۱۴-۱۸۹.

۹. سیدحسینی، رضا (۱۳۸۵). مکتب‌های ادبی (چاپ چهارم). تهران: نگاه.

۱۰. کدروف، بونیفاس (۱۳۶۱). دیالکتیک تاثیر متقابل عین و ذهن (چاپ اول). ترجمه: ب.

کیوان. تهران: ره‌آورد هنر.

۱۱. لوفور، هانری (۱۳۹۳). ماتریالیسم دیالکتیکی (چاپ اول). ترجمه: آیدین ترکمه. تهران: تیسرا.

۱۲. لوفور، هانری (۱۳۹۵). بقای سرمایه‌داری: باز تولید روابط تولید (چاپ اول). ترجمه:

آیدین ترکمه. تهران: تیسرا.

۱۳. لوفور، هانری (۱۳۹۷). فضا، تفاوت، زندگی روزمره؛ خوانش هانری لوفور (چاپ دوم).

ترجمه: افشین خاکباز و محمد فاضلی. تهران: تیسرا.

۱۴. لوفور، هانری (۱۴۰۰). مکتوباتی در باب شهر (چاپ اول). ترجمه: ایمان واقفی. تهران: همشهری.

۱۵. محمدی، جمال؛ آداک، صائب (۱۳۹۹). تأملی در دیالکتیک امر اجتماعی و امر فضایی

در پرتو آرای هانری لوفور. مطالعات جامعه‌شناختی (نامه‌ی علوم اجتماعی). دوره ۲۸، شماره ۱،

صص ۲۵۲-۲۲۳.

۱۶. معین، محمد (۱۳۹۶). فرهنگ فارسی. تهران: امیر کبیر.

۱۷. نیک‌فر، پویا؛ عالی‌زاد، اسماعیل (۱۴۰۰). تهران در آینه‌ی رمان: تأملی جامعه‌شناختی

بر بازنمایی تهران در رمان‌های ایرانی. متن پژوهی ادبی. دوره ۲۵، شماره ۸۹، صص ۳۲-۷.

۱۸. وکیلی رباطی، کیانا؛ فرهمند، مسعود (۱۴۰۰). مطالعه‌ی تطبیقی «شهر» در آرزوهای

بزرگ چارلز دیکنز و تهران مخوف مرتضی مشفق کاظمی براساس نظریه‌ی فضای اجتماعی

هانری لوفور. مطالعات بین رشته‌ای ادبیات، هنر و علوم انسانی. سال ۱، شماره ۱، صص ۷۷-۵۹.

19- Dickens, Charles (2003). Great Expectations. New York: Bantam Dell.

20- Helmer, Olaf (1977-02-01). "problems in futures research: Delphi and causal cross.

21-Jameson, Fredric (1984). Postmodernism or the cultural Logic of late Capitalism, New Left Review.

22-Lefebver, Henri (1991) The Production of Space, Donald Nicholson-Smith. Padstow. T. J. Press Ltd.